

ՀԱՅ ԱՀԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ ՆՈՐ ԷՋ ՄԸ

ԵՒ ՄԻՔԵԼԱՆՃԵԼՈ ՔՕՐԱՅ

Երբեք խորհելու չէ թէ Հայ ազատագրակու- շարժման անցեալ դարերուն գոնէ գլխաւոր շըր- ջագիծներուն պատկերը կազմած ենք ցարդ մեր մատենագրութեան մէջ տպուած նիւթերով:

Կարծես անպատ ըլլար նիւթը դեռ մեզի ան- ծանօթ Հին արբուհի, պետական եւ պապական դիւաններուն մէջ որոնք սփռուած են Եւրոպայի մէջ ծայրէն միւսը: Անտարակոյս կարեւորագոյն ները պէտք է սեպել Վատիկանի դիւաններուն թղթածրարները: Յետոյ կուգան Լիզպոսայի, Սպանիոյ դիւանները եւ անհատնում շարքը ուրիշ մեծ ու փոքր եւրոպական դիւաններուն, որոնք սակայն օր օրի անհետանալու վտանգին տակ կը գտնուին, մեզի մատչելի ըլլալէ առաջ:

Ո՛րքան ցաւալի է որ Հայ-կաթողիկ հաստա- տութիւնները իր Հում նիւթ չեն հասցած, թարգմանած եւ հրատարակած, կամ գոնէ օգ- տագործած այլ խիստ կարեւոր նիւթերը՝ մեր ազգային, քաղաքական, առեւտրական, մշակու- թային եւ կրօնական յարաբերութեան Համար Եւրոպայի Հետ:

Հայ ազատագրական շարժումը, իբր անկո- րնելի՜ ալ դժբախտաբար շատ անորոշ՝ թիւ իւր դարերուն մէջէն, ստէպ ստէպ կը յալանուի: Եւ կրցած եմ ասոր ի նպաստ ընել կարգ մը կա- րեւոր ցուցմունքներ մեր գրականութեան մէջ: Անտարակոյս ատիկա երբեք Համայնապատկեր իւր չէ, եւ շատ Հեռու է այդպէս ըլլալէ, սակայն՝ յաճախ եւ շարունակական, ցոյց տուած եմ ասի- կա: Գտորներու այս ներկայացումը անտարա- կոյս օր մը պիտի օգտակար ըլլայ ամբողջութեան ներկայացման:

**

Յրա Փօլ Միոն 1608ին Հռոմ վերադառնա- լով Պարսկաստանէն Պապին Համար գրել կ'առնէ ընդարձակ եւ կարեւոր տեղեկագիր մը, այժմ պահուած Հռոմմայ Փօնտա Պօրդէսի դիւանին մէջ, չարք երկրորդ, թիւ 20: Այս վաւարութեամբ

թէն մեզի Համար խիստ կարեւոր հաստած մը հոս կը թարգմանեմ:

Էնթէ Ջեր Սրբութիւնը (Պապը) եւ քրիստոն- եայ իշխանները կ'ուզէ գինջը (Շահ Ապպաս Մեծը) իբր բարեկամ ունենալ, անոր պէտք է գո- Հացում տրուի երկու միջոցներով... Մին՝ անոնք (քրիստոնեայ իշխաններուն) Թուրքիոյ դէմ պա- տերազմ ընելն է, ինչպէս որ անոնք քանիցս խոս- տացան կատարել, եւ չկորսնցնել այսպիսի ընտիր պատհոթիւն Սուրբ Տեղեաց ազատագրման, զոր Աստուած Ջեր Սրբութեան կ'ընծայէ այժմ: Թուրքիա ալլես մնացած ուժ չունի, ան չի կրնար իր իսկ ապստամբներ և դժմադրել, որով ինչ- պէս ան կրնայ դժմադրել թէ՛ Պարսից թագաւո- րին եւ թէ՛ Ջեր Սրբութեան: Այս կողմերու բո- լոր քրիստոնեաները, եւ անոնք անթիւ են, Հա- յեր, Յոյներ, Մարոնիներ եւ ուրիշներ, օգնու- թիւն կ'ուզեն... եւ պատրաստ են գէնք առնելու երբ տեսնեն որ փոքր քրիստոնեայ (եւրոպական) բանակ մը իրենց թիկունք կ'ըլլայ, եւ անցեալ տարի Գիպրիոյ մէջ, երբ Թօսքանիոյ Մեծ Դուք- սին նաւատորմիդը Հոն գնաց, տեսնուեցաւ թէ ինչպէս բոլոր Յօյները մեզի ի նպաստ ապստամ- բեցան: Հայաց Պատրիարքը, իրենց արձայնիկա- պատմերէն շատեր, նպակադրեցին եւ ուրիշներ ինծի երդմանցուցին Ջեր Սրբութեան խնդրով, որ գիրեմ չլէճ, եւ այս ատիքը չկորսուի, ինծի յայտնելով ինչ մարգարէութիւններ իրենց սուր- բերուն ըստ արած լատին իշխաններ գիրեմ պիտի ազատէին մահմետական գերութեմէ (1): Թուրքե- րէն իսկ շատեր, իրենց նիւթարկուած բռնութեանց պատճառաւ, կը ցանկան որ քրիստոնեաներ Հոն երթան, ինչպէս որ հրապարակաւ իրենք կ'ը- սեն... մինչդեռ երիտասարդ էք, Աստուած Ջեր Սրբութիւնը իր Սուրբ Եկեղեցւոյն Դուռն ընտ- րած է, երանի՜ թէ Ան Ջեզ պահէ շատ տարիներ անոր օգտակար ըլլալու եւ քրիստոնեայ իշխանաց

(1) Ընդգծումները իմն են: Յ. Բ.:

մէջ խաղաղութիւն պահելու... Եթէ Ձեր Սրբութիւնը խաղաղութիւն մը կազմակերպէ, առիկա պիտի բուժէ շատ մը անյարմարութիւններ: ... Ողորդեալ Պօստ Եւ յաղթանակները իր եկեղեցիով՝ լաւ ծանօթ են: Սուրբ Եկեղեցիին այժմ առիկի դարտոր է քան այն ատեն: Իտալական ջերիատենայ իշխանաց հետ խաղաղութեան մէջ է: Բազմաթիւ քաղ զինուորներ պիտի ուղէին առիթ մը Քրիստոսի համար իրենց արիւնը թափելու: Ինծի ծանօթ է ժողով մը ուր երկու հազար հոգի ասոր նման երգում ըրաւ, եւ ինծի ըսուեցաւ, ինչպէս որ Ձեր Սրբութեան պիտի յայտնեմ բեմանայ, թէ խաչակրութեան մը սկիզբնաւորութեան նման էր: Ծրանասն, Խաչալիս եւ ուրիշ երկիրներ երկար խաղաղութեան պատճառաւ լեցուն են յաղթամարմին մարդոցմով, սակայն թափառալիկներ են անոնք անգործ ըլլալով, եւ եթէ Ձեր Սրբութիւնը զանոնք չգործածէ Ռուբերտի ղէմ պատերազմելու, անոնք հաւանաբար ջերիատենայ իշխանաց միջեւ խաղաղութիւնը խանդարեն, տեսնելով որ ապրուստի միջոցներ չունին: Քանի մը քաղ հրամանատարներ, որոնք հաւերուած էին Վենետիկցիներէն շատ մեծ վրճարումով որպէս զի Ձեր Սրբութեան ղէմ ծոռաւ յեն, լաւ ջերիատենաներ ըլլալով չհամաձայնեցան եւ ինծի ըսին որ կամաւորապէս Պարսկաստան կ'երթան ու առիթ կը փնտռեն մեր Տիրոջ Յիսուսի համար մեռնելու: Եթէ Ձեր Սրբութիւնը ծանօթ ըլլայ տիրող իրարանցումին, անտարակոյտ դուք պիտի վճռէք շարժիլ, եւ շահիլ մշտնջենական փառաց թաղ այս եւ հանդերձեալ կենաց մէջ: Իսկ միւս կէտը որով Ձեր Սրբութիւնը Պարսից թագաւորին զոհարում պէտք է տայ որպէս զի ան բարեկամութեան մէջ պահուի, կապաղաղելի՝ որ դարձին բազմաթիւ վիրաւորանքները որոնք կը կատարուին իրեն (Պարսից թագաւորին) եւ իր հպատակներուն ղէմ Սպանիոյ թագաւորին Հոծմուզի պաշտօնատարներուն կողմէ...»:

Նախ յիշեցնենք որ Շահ Ապպաս Մեծի եւ Եւրոպայի կրօնական ու աշխարհական վեհապետութեան մէջ մեծ եռուզեռ կաւ թրքաց ղէմ յարձակողական դաշնակցութեան մը համար: Առ այժմ այս երկար եւ մանուածապատ նիւթին վրայէն կ'անցնիմ հոս: Սակայն առիթ պիտի ունե-

նամ շուտով աւարտելու եւ հրատարակելու իմ երկար ուսումնասիրութիւնս «Շահ Ապպաս Մեծ, Եւրոպա եւ Հայերը» ուր մանրամասնեալ ցոյց կուտամ Շահ Ապպաս Մեծի քաղաքական յարաբերութիւնը Եւրոպայի հետ, եւ ասոր մէջ Հայոց դրութիւնը:

Հոս միայն ամփոփ ըսեմ որ Շահ Ապպաս Մեծ յուսախար եղաւ Եւրոպայէն, ուրկէ միայն չոր ու ցամաք խոստումներ եղան: Աշխարհական վեհապետութեանց օմանք աւելի մտահոգ էին Պարսկաստանի առեւտուրը ի նպաստ իրենց չափազործելու, ի զիս ուրիշներու եւ նոյն իսկ Պարսից, առանց դոյզն մտահոգութեան Հայ առեւտուրի վիճակին մասին: Մինչ կրօնական վեհապետութեան միակ հոգն ու մտածումը ամբողջ Հայութիւնը նոյն իսկ Շահին կողմէ բռնի Հռովմի երթարկելուն մէջն էր: Ասիկա տեսնէ մինչեւ որ օր մը Շահը զայրացած իրեն կանչեց Սպահան զտնուող Փորթուկալցի Քարոզիչներ եւ ըսաւ անոց. — «Միշտ չեալ ջերիատենայ իշխանները ինծի ըրած իրենց խոստումը չեն պահեր, կ'ուզէ՞ք եկեղեցիներ ունենալ իմ Պետութեանս մէջ, կ'ուզէ՞ք որ ձեր զանազակները հրապարակաւ դարձնաին: Արդարեւ լաւ կ'ընեմ որ ձեր զանազակները խորտակել չեմ տար, ձեր եկեղեցիները չեմ կոծածներ եւ ձեզ երկրէն դուրս չեմ վտարեր, քանի որ ձեզմէ եւ ձեզ զրկող իշխաններէն ես ուրիշ բան չեմ ստացած բաց ի խոստումներէ եւ նամակներէն»:

Յոյս Փօլ Սիմոնի տեղեկագիրը անտարակոյտ անուուաղն խանդավառ է: Իր լաւատեսութիւնը յիշատելով հանդերձ մենք կը տեսնենք որ միայն թուրք-պարսիկ ճնշումին յուսահատ Հայեր չէին որ պատառաղորութեան բաղադրուածներու յանձնած էին ինքզինքնին: Յորա Փօլ Սիմոն չի բացատրեր թէ ո՞վ պիտի վճարէր ծախքը իր խօսքերով իսկ ապրուստի համար կուռիլ եւրոպայի այս նոր անդորր պատերազմիկ խաչակիրներուն: ԺՁ դարուն սկիզբը արդէն տնտեսական վայրէջքը տրուէ կ'երեւայ թուրք եւ պարսիկ կայսրութեան մէջ, եթէ նկատել չառնենք Ապպաս Մեծի օրերուն վերջին բունումը: Ո՞վ իրարու պիտի օրհնէր չոր խաչակիրները երբ պապական ազդեցութիւնը նոյն իսկ Վենետիկի վրայ այնքան ինկած էր որ Հռովմի ղէմ կը պատերազմէին ա-

նոնք (*): Աւելորդ նախատելով երկարել, ըսենք որ նման Պաշակոթիւնն մը պարզապէս նախորդ դարձաւ Պաշակոթիւնը ինչպիսիքն ենք ասելի յաջող պիտի ըլլար, տեղեկանք քրիստոնէութիւնը (Հայ, Յոյն, Սուրիացի եւն.) ինչպէս նախորդ Պաշակոթեանց ատեն, շատ ասելի պիտի տուէր Պաշակոթեանցն քան թուրք-պարսիկ ճնշումն: Պիտի տուէր ոչ միայն Փիղիքապէս այլ եւ տնտեսապէս, եւ շատ հաւանաբար բնաշինել իսկ ըլլար նախ քան որեւէ Պաշակոթիւն երես տեսնելը:

Հետաքրքրական է որ Ճրա Փօլ Սիմօնն ոչ թէ կը ջանայ Պապը այս գործին գրաւել՝ քրիստոնէաներ փրկելու, անոնց ազատութիւն տալու ձրգտումով, այլ փաստելով թէ այդ Պաշակոթիւնը եւրոպայի մէջ պիտի բուժէ շատ մը անյարմարութիւնները, Պապին ընդդէմացող անգուստ տարերն որ յայտէս հրապարակէն վերցնելով, ճիշդ ինչպէս որ կը խորհէին նախորդ Պապական Պաշակոթեանց կազմակերպիչները:

Բնականաբար ծիծաղելի էր յուսալ որ Հայեր, Յոյներ եւ Մարոնիներ կամ ուրիշ տեղական քրիստոնէաներ կարենային ապստամբիլ: Ճրա Փօլ Սիմօնն կը հաւատէ որ անոնք զպատրաստ են զէնք առնելու երբ տեսնեն որ փոքր քրիստոնէայ (եւրոպական) բանակ մը իրենց թիկունք կ'ըլլայ: Ո՛րք թիկունք պիտի ըլլար այս «փոքր» եւրոպական բանակը թուրքիայ այն ատենուան սահմաններուն մէջ: Յետոյ քրիստոնէաներու դաշնակից նկատելով Պարսիկները, դարձեալ անբարենիկ պիտի ըլլար թէ ինչպէս դարբերով ճնշուած անգէն, անվարժ, անպատրաստ Հայութիւնը պիտի կարենար զգնէր առնելը ու պատերազմիլ թուրքերուն դէմ, նախ քան թուրքերէն թրքափայլն կրպով լարդուին ու ջնջուին:

Տեղեկագրին մէջ յայտ էր դրուի թուրքիայ ներքին ապստամբութեանց վրայ: Սակայն կը մոռցուի որ բոլոր այս ապստամբները, Եղզըճի, Ճէլալի, Ենչէրի եւն. նոյն ատեն երկրին պատերազմիկ մահմետական տարրերն էին, եւ կարելի էր տեղացի քրիստոնէաներուն հարստութիւնը ու ստացուածքը ազատօրէն անոնց աւարին

(*) Յրամայի Համրի Գ.ը շուտով յայտնուեցաւ իսկապէս թուրքիայ դէմ կոտորուելիք ռեւէ յարձակողական դաշնակցութեամբ:

մաս հռչակել տալով զանոնք դարձեալ բերել Սուլթանին հրամանին սակ եւրոպայի անհաւատաներուն ներխուժման դէմ:

Դժբախտաբար չէ յիշուիլ թէ ո՞ր Պատրիարքը կամ Կաթողիկոսն է որ Ճրա Փօլ Սիմօնի երդումով խոստանալ տուած է, որպէս զի երբ Հռոմ մերթա զերենք ներկայացնէ այս Պաշակոթեան կողմնակից կամ ատոր յաջողութեան հաւատացող: Ելմիածնայ Մեղիքեղէկ եւ իրեն աթոռակից Դաւիթ ու Աւետիս կաթողիկոսներուն, ինչպէս նաեւ անոնց համահարգ արքեպիսկոպոսներուն մէջ նման ազգային ազատագրման շարժման մը համար յարմար մէկը չեմ տեսներ: Սրապիտն մեռած էր տեղեկագրին (1608) պատրաստութեանն առաջ: Սակայն անտարակոյս Ճրա Փօլ Սիմօն չէր կրնար ստել Պապին իսկ տրուած տեղեկագրի մը մէջ: Ուրեմն ասա ապստամբական ազգային շարժում մը որուն դժբախտաբար արձագանքը մեր մատնագրութեան եւ պատմութեան մէջ բոլորովին կը պահսի: Անտարակոյս այն ատենուան Լատիններէնքու կուսակցութեան կը պատկանէր ան, ինչպէս էին վերջ յիշուած կաթողիկոսները, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ Պատրիարք եղած Չաքարիայ Վանեցին, Յովհաննէս Ոռլը եւ ուրիշներ:

Ճիշդ այս ատենները մէջտեղ կ'ըլլայ խորհրդաւոր անձ մը, Միքէլանճելլօ Գորայ (=Պոլսորի):

Մենք անոր կը հանդիպինք նախ 1598ին Վենետիկ, ուր կը միանայ Անդոնի Շէրլի Անգլիացիին Պարսկաստան մեկնող խումբին իբր անոր թարգման (1): Բնիկ Հալէպցի է ան, կաթողիկ, եւ բնիկ անուամբ Փաղուլլահ: (2)

Անճէլլօ, զինքը յայտէս պիտի գոչեմ հետուութեան համար, Շէրլիի այս առաքելութեան օգտակար կ'ըլլայ Անտիոքի մէջ շնորհիւ Ենչէրի բարեկամներուն, եւ ստեղծ կ'անցնին Հալէպ, անկից մեկնելով Սեպ. 2, 1598ին: Առաքելութիւնը կը հասնի Պարսկաստան, եւ Նոյնիմբը 27ին Շէրլի, իբր յառաջապահ առաքելութեան, երկու ուրիշ անձերու հետ կը զրկուի Ղազուին հոն խումբին բնակարան եւ ուստեստ պահպանուլու համար:

Ճօրճ Մէնուարինի այս առաքելութեան իր

ականատեսի ուղեգրութեան սկիզբը կը զբէ որ Անդօնի Եփրէի Վենետիկի մէջ գրախոսը ունեցաւ նշանաւոր ուղեւորի մը մասին իմանալ, որ Սօֆիին (Պարսից Ծահլիճ) արքունիքէն ետք հասած էր Վենետիկ, որուն անունն էր Անճէյօ, ծնած թուրքիս, սակայն լաւ քրիստոնեայ մը, որ տասնեւիցե տարի ճամբորդեր էր, եւ կը խօսէր քսանեւչորս տարբեր լեզուները: (3) Մէնուստրինկ կ'աւելցնէ որ Անճէյօ Եփրէի կուտայ կարգ մը տեղեկութիւններ Ապպաս Մեծի մասին, այսպէսով պատճառ ըլլալով որ այս Անգլիացի բաղադրանքէրը Պարսկաստան երթայ:

Հետաքրքրական է որ Վենետիկէն դէպի Զանգէ կղզին նաւուն վրայ Եփրէի եւ Իտալացիներու միջեւ խնդիր կը ծագի, որ կրնար Անգլիացուք եւ իրեններուն համար վտանգաւոր ըլլալ, սակայն շնորհիւ նաւուն վրայ գտնուող երեք հայ վաճառականներու միջնորդութեան ամէն բան խաղաղութեամբ կը վերջանայ: Նորա այս հայ վաճառականները կը յարդրին Եփրէին եւ Անճէյօն ազատել Տրեքուլտոյ (Ալէքսանդրիէի մօտ) նաւահանգիստին մէջ տեղւոյն թուրք կառավարիչէն որուն մօտ զրկուած էր Անճէյօն լաւիփոսութեան համար: Վառավարիչը Անճէյօն իր իր քով պահեց, շղթայակապ: (4): Անճէյօն ալ միւսներուն հետ կ'ազատի:

Վերջապէս՝ ինչպէս ըսինք՝ Անճէյօ իր խումբով կը հասնի Դազլին հոս իր տիրոջ համար օթեւան եւ ուսումնա ապահովելու համար որ շնորհիւ Ապպաս Մեծի մատակարարապետին կատարելապէս գլուխ կը հանուի:

Անճէյօ հոն կը մնայ, Ապպաս Մեծէն ընդունելով, եւ երբ իր տէրը՝ Անդօնի Եփրէի՝ Եւրոպա կը զրկուի Շահ Ապպաս Մեծէն որպէսդի քրիստոնեայ իշխանութեանց հետ յարձակողական դաշնագրութիւն մը կնքուի թուրքիոյ դէմ, այն ատեն Անճէյօ ալ Եփրէի բոնած ուղղութեանէն տարբեր ուղղութեամբ մը Եւրոպա կուգայ նախ քան Եփրէյ, մտքերը քիչ շատ պատրաստելու համար:

Եփրէի Սպահանէն ճամբայ ելաւ մօտաւորապէս Ապրիլի վերջը կամ Մայիսի սկիզբը 1599 թուին: Երբ Անճէյօ Վենետիկ հասաւ, Եփրէին հետը կը բերէր նամակ մը 1599 Մայիս 24 կիսն թուագրուած:

Վենետիկի Դիւանին թուղթերուն մէջ կայ շատ հետաքրքրական վաւերագրութիւն մը զոր աւելորդ չեմ սկսել ամբողջութեամբ թարգմանաբար հոս հրատարակել:

Այս առաւուս (Նոյեմբեր 28, 1599) ամենաւնտրի Գօլլէնի դուռը երեցաւ մարդ մը, փորձահասակ, սեւամօրուս, ձիթադոյն, սեւ ցփսիէ պարեգօտ մը հագած, Քառասուն տարեկանի մօտ: Այս մարդը ըսաւ որ Պարսից թագաւորին ներկայացուցիչն էր եւ կը ցանկար ամենաւնտրի Գօլլէնը մտնել որպէս զի կարենար ինչ ինչ նամակներ ներկայացնել Նորին Ամենապատուութեան: Ամենաւնտրի Գօլլէնը, ասիկա իմանալով ինչի, քարտուղար Բէլլէկրինիի, հրամայեց զայն յարմար յարգանքով առաջնորդել ընդունելութեան սրահ՝ տեսնելու համար թէ իրապէս ո՞վ էր ան, ո՞րպէ՛կ կուգար եւ ի՞նչ կ'ուզէր: Եւ այս յանձնարարութեան հետեւեցայ: Ան ըսաւ որ իր անունը Միքայէլ Անճէյօ Բօրայ էր, Հալէպցի, թէ՛ կուգար Պարսից թագաւորէն, զրկուած էր անգլիացի Անդօնի Եփրէին, որ վերջերս քանի ժամիս անցուցած էր այս քաղաքին մէջ եւ որ այժմ Պարսկաստան կը գտնուէր, թագաւորէն մեծապէս յարգուած, թէ՛ իր նամակները իտալերէն էին եւ իրեն տրուած էին Նորին Ամենապատուութեան համար Սինիօր Եփրէի, ուրիշ նամակներու հետ՝ ուղղեալ Բարձր Պապին, Փրանսայի թագաւորին, Սպանիոյ կայսեր, Թուրքիոյ ինձ Դուքսին, Կարտինալ Ալտապրանտիի եւ Անգլիոյ թագուհիին, թէ՛ յիշեալ Սինիօր Եփրէին Պարսկաստանէն պիտի մեկնէր իրմէ քանի մը օր վերջ (Պարսից) թագաւորէն նամակներով եւ բոլոր իշխաններուն համար նուէրներով եւ յիշեալ թագաւորը, իր մտադրած նպատակին մէջ, դիտնալով որ յիշեալ Անդօնիօն ճամբորդութիւնը դէպի այս բոլոր իշխանները անպատճառ լեցնայ պիտի ըլլայ բոլոր իշխաններով կամ առնուազան շատ յապաղումներով, ցանկացած էր յիշեալ Միքայէլ Անճէյօն առանձնապէս զրկել Իտալիա Կ. Պոլսոյ ճամբով Սինիօր Եփրէի նամակներով, որպէսզի մտէն պարտադիր տակ իր կամքը յայտնուած ըլլայ:

Վերջ ասիկա պատմեցի ամենաւնտրի Գօլլէնին, որոշուեցաւ զայն հրաւիրել որպէս զի անկէ ստացունին նամակները, եւ իմացուի թէ՛ ուրիշ

ըսելիք ունի՞ր:

«Ան ներս բերուեցաւ, եւ ցոյց տուաւ Նորին Ամենապատուութեան համար նամակ մը որ բացուեցաւ եւ դստուեցաւ որ յիշեալ Սինիօր Անդօնիօ Շէրլիէնէն էր: յիշեալ Միքայէլէն պահ մը դուրս ելլել խնդրուելով, նամակը կարգացուեցաւ, որ ահաւասիկ:

«Ամենաընտիր Տէր,

«Մեծ ու հազուադէպ ընդունելութիւնը զոր Ձեր Ամենապատուութիւնը ինձի ցոյց տուաւ երբ ես Վենետիկէն կ'անցնէի, զիս խափաւ կը ստիպէ ջանաւ արժանի ըլլալ ձեզի ծառայելու ապագային, ըստ ձեզի հանգէպ զգացած յարգանքիս եւ համարումիս զոր ձեզի համար ունիմ այժմ: Թէեւ ես ցոյց չեմ տուած իմ խորունկ երախտագիտութիւնս ձեզի՝ ձեզմէ բաժնուելէս մինչեւ հիմակ, պատճառը անփութութիւն կամ մոռացում չէր, այլ որովհետեւ ես ո՛չ մէկ վայր կեցած եմ: Այժմ ես կուգամ այս նամակներու ուռանց նկատի առնելու յապաղումը, ձեր առջեւ խոնարհելու եւ ձեզի իմացնելու որ ես Պարսկաստան հասալ շատ մը դժուարութիւններէ եւ նեղութիւններէ վերջ, որ սակայն ամբիջպէս մեղմագոյն չնորհեաւ Սօփիին (Ծառ Ապպաա Մեծ) առատաձեռնութեան եւ բարութեան: Ան այնպիսի փառահաճութիւն եւ համարում ունեցաւ իմ մասին, որ ասիակ միայն կրնայ մեծ առաւելութիւն տալ բոլոր Գրիստոնեաներուն եւ Կաթողիկէ Հաւատքին տարածման: Ներկայ նամակը բերողը մէկն է որ ես եւրոպա կը լրկեմ իմ գործերէս ուսանց համար, եւ փառահեղք որ ես ազնուազարմ մէկն է որ կը լրկեմ, մէկը որ ինձի կը ծառայէ անտարակուսելի կերպով լաւ հաւատարմով, Ձեր Ամենապատուութիւնը ջալ պիտի ծառայանայ անկէ հեղինակութեան եւ լիազօրութեան մասին որով Նորին Բարձրութիւնը (Շահը) զիս կ'ուղարկէ Ձեր Ամենապատուութեան եւ բոլոր միւս քրիստոնեայ իշխաններուն: Ապահովութեան համար այս կարգը (Անճէլօն) պիտի փոխարինէ նամակիս հարձութիւնը, եւ առանց յաւելումի եւ խոնարհարար կը համարուեմ ձեռքերնդ, աղօթելով Աստուծոյ որ ձեզ պահէ եւ յաւիտեանս պաշտպան ըլլալ ձեր մեծ պետութեան:

«Պարսկաստանի Կիւնէն, 24 Մայիս 1599:

« Ձեր Ամենապատուութեան խոնարհ
ծառան ԱՆԴՆՈՒԹ ՇԵՐԼԻԻ:

«Ասոր ընթերցումէն վերջ, Ամենաընտիր Գօլլէճին միահամուռ հաւանութեամբ, յիշեալ Միքայէլ Անճէլօն անգամ մը եւս ներս բերուեցաւ եւ հարցաքննուեցաւ թէ ինչ ո՞վ էր եւ ո՞ւր: Կէ կուգար, որուն ան պատասխանեց ինչ որ վերը ըսուած է: Երբ իրեն հարցուեցաւ թէ ի՞նչ ճամբով եկած է,

«Պարսկաստանէն մեկնելով ես հասայ Թաւրիզ, ըսաւ ան, ուրկէ ես գացի էրպրում, եւ անկէջ ալ Տրապիզոն, ուր ես բանտարկուեցայ ջստն եւ մէկ օր՝ դիմադարձութեան մը համար՝ Ահմէտ Ձէլչկի կոչուած Թուրքի մը ձեռքով: Սակայն ինքզինքս ազատեցի եօթը հարիւր երեսուն ութ դահեկան վճարելով էրպրումի Տէֆդէրտարին Քէհրային. այդ դրամին միայն չորս հարիւր դահեկանը ունէի, մնացեալը ինձի փոխ տրուեցաւ տիար Դանիէլ Հայէն, որ ինձի հետ այդ քաղաքը գնաց: Եւ — ան աւելցուց — այս (Վենետիկ) քաղաքը դանուող Սինիօր ձկարձօմ անուն անպլիացի վաճառական մը, պէտք է վճարէր ինձի հինգ հարիւր տուրքաթ յանուն Սինիօր Անդօնիօ Շէրլիէ ըստ իր նամակներուն, սակայն իր բարեկամներէն մէկին իմացածիս համաձայն, եւ կը վախճամ որ ատունք ինձի չպիտի վճարէ, որովհետեւ կ'ըսէ թէ Սինիօր Անդօնիօն ճամբայ ելած ըլլալով չի գիտեր թէ ո՞րմէ պիտի վերստանայ յիշեալ դրամը, որով կը վախճամ որ ստիպուած ըլլած այս քաղաքը մնալ մինչեւ անոր (Շէրլիէի) ժամանումը: Յետոյ ես Կ. Պոլիս ժամանեցի ու տեսնուեցայ Պարսից դեսպանին (5) հետ, սակայն անոր նամակներ չտուի. անկէ մեկնելով, ես ժամանեցի այս (Վենետիկ) քաղաքը Բիքօնա նաւով:

«Երբ հարցուեցաւ թէ Կ. Պոլիս ուրիշ մարդոց հետ տեսնուած է, կամ ծառայեցած է, եւ իր նամակները ի՞նչպէս պահած էր, ան պատասխանեց. — Ոչ ոք զիս կը ճանչնար բաց ի յիշեալ Պարսից դեսպանէն, ո՛չ ալ ես ուրիշներու հետ տեսնուեցայ: զաւրով նամակներուն, — ըսաւ ան, — զանոնք պահեցի իմ հրացանիս բունիս եւ փողին մէջեւ:

«Հարցուեցաւ թէ պարսիկ դեսպանը մեկնած էր Պուլէն, թէ քանի՞ մարդ ունէր իր հետ եւ թէ պիտի կարենա՞ր ապահով կերպով Պարսկաստան վերադառնալ: Ան ըսաւ. — Դեսպանը Կ. Պոլսէն մեկնեցաւ ինձմէ օր մը առաջ, եւ պիտի եր-

թար թարեղ ցամաքով, սակայն ես Կ. Պոլիս հասայ Սև Մովով: Ան իր խումբին մէջ ունէր մօտաւորապէս երեսունըփնդ անձեր, հաշուելով ծառաները, սակայն կը վախնամ որ ան շատ ապահով ճամբորդութիւն մը չընէ, քանի որ ճանապարհը լիցուն է աւազակներով եւ ապստամբներով:

«Հարցունեցաւ թէ արդեօք գիտէ՞ր ո՞րք Սիւնիօր Շէրլին Պարսկաստանը պիտի չձողուր եւ ի՞նչ ուղղութեան պիտի հետեւէր: Ան զատասխանեց.— Ինձմէ վեց օր վերջ ուրիշ մարդոց ընկերակցութեամբ. ասոնց մէջ է մէկ մը Հասան Աւի պէլ, գիրքի տէր մարդ մը, կարելի է ըսել հրամանատար մը՝ իրեն ենթակայ երկու կամ երեք հարիւր ձիաւորներով. այսու հանդերձ այս մարդը կրնայ որեւէ հրամանատարութիւն չունենալ, քանի որ ամէն բան կը կարգադրուի ըստ յիշեալ Անդօնիօի կամքին եւ Փորդուկաթի կօտնաժող մը, կարծեմ Ֆրանչիսկեան կամ Վափուշին մը, որ կը կողուի Ֆրա Նիքօյօ տը Մէյօ, եւ նոյն իսկ ան կը հպատակի Սիւնիօր Անդօնիօի հրամաններուն, ան (տը Մէյօ) եւ ուրիշ կրօնաւոր մը կընկերակցին Սիւնիօր Անդօնիօի՝ օթեւաններու եւ ճաշելու տանն:

«Հարցունեցաւ թէ ո՞րքան ժամանակ է վեր յիշեալ կրօնաւորը Պարսկաստան կը գտնուէր. ան պատասխանեց.— Ան պարսկաստան ժամանեց Սիւնիօր Անդօնիօի ժամանելէն քանի մը օր վերջ եւ եկաւ Օրմուզդով:

«Իրեն հարցունեցաւ Պարսկաստանի թագաւորին մասին եւ իր պետութեան մասին տեղեկութիւններ. ան պատասխանեց.— Իմ մեկնումիս տեսնէր Պարսկաստանի թագաւորը Սպահան էր իր բոլոր արքունիքով, որ շատ մեծ է: Կարճ ժամանակի ընթացքին քան եւ չորս քրդական մեծ ու փոքր գաւառներ հպատակեցուց, սակայն մեծ վատահալութիւն չգրաւ անոց վրայ, ըսելով որ անոնք վատ մարդիկ էին: Թաթարներուն դէմ պատերազմեցաւ եւ անոնցմէ առաւ Ոթրասանի ամբողջ երկիրը, մահ պատճառելով մօտաւորապէս վեց հազար Թաթարներու: Այդ գրաւումէն ի վեր Թաթարաց թագաւորին եղբայրը աղատ արձաւ կամ է եւ անոր յանձնած է Ոթրասանի երկրին կառավարութիւնը, անոր սուլած է գերիներ եւ ծառաներ, եւ զինքը այս կառավարութեան մէջ:

չըջնապատող մարդոց մեծ խումբ մը: Ան (Անճէլօ աւելցուց) — Իմացածիս համաձայն, Պարսկաստանի յիշեալ թագաւորը յայտարարած է որ իր բոլոր թագաւորութեան մէջ իր ժողովուրդը պէտք է պատրաստ ըլլայ՝ երբ որ ալ հրամայէ, որովհետեւ մտադիր է պատերազմելու:

«Հարցունեցաւ որ ո՞րք կը ծրագրէր պատերազմել եւ ի՞նչ իշխանի դէմ, ան պատասխանեց.— Ատիկա չեմ գիտեր, որովհետեւ թագաւորը իր գաղտնիքները ոչ մէկուն կը յայտնէ, սակայն կը հաւատարկացնուի որ ան պատերազմ պիտի յայտարարէ Թուրքին, է՛նք եւ անոր կործանման միջաժուի պիտի ըլլայ էրզրումի ճամբով:

«Հարցունեցաւ թէ ի՞նչ էր թիւը անոր զինուորներուն. ան պատասխանեց՝ Թագաւորը կրնայ մէջտեղ հանել այնքան մարդ որ կը ցանկայ, սակայն ներկայիս ան կրնայ ձի հայթայթել հարիւր հազար մարդոց, որոնք գինուած են ոչ թէ քրիստոնէսներու անձան, այլ աղբիւրներով, նետերով եւ մահկասութեամբով: Ասոնցմէ զատ ան ունի յիսուս հազար հրացանակիրներ, նոյնպէս մահկասութեամբ գինուած: Ան ըսաւ՝ — Ատեն մը թագաւորը հրացանակիրներ չգործածեց, սակայն այժմ կը բերդի ի անոնցմով, եւ մեծ խնամք կը դնուի դանոնք ստանալու. ան ունի նաեւ թնդաօթ, շատ կտորներ Թաթարներէն գերի բռնած ըլլալով, մահաւանդ որ պակասութիւն չկայ նորեր ժուլող վարպետներու. այս վարպետները Թուրքերուն դէմ զորածած են եւ եկած են Պարսից թագաւորին ծառայելու: Ան շարունակեց.— Թագաւորը Սիւնիօր Անդօնիօի հրամայած է զիս, Միշայէլ Անճէլօ, զրկել եւ իրեն՝ կարելի եղածին չափ շուտ՝ իշխանաց նամակներով: Եւ հարցունեցաւ թէ արդեօք թագաւորը կը ցանկայ՝ պատասխանները ունենալ նախ քան պատերազմի երթալը. ան պատասխանեց՝ — Ատիկա չեմ գիտեր, սակայն Սիւնիօր Անդօնիօն պիտի կարենայ ամէն բան ձեռք ըսել, որովհետեւ ան լիազորուած է թագաւորին:

Հարցունեցաւ թէ թագաւորը լաւ տրամադրուած է Քրիստոնէից հանդէպ. ան պատասխանեց, — Թագաւորը ջերմօրէն կը սիրէ Քրիստոնէանները, եւ անոնց հանդէպ աւելի լաւ կը վերբերուի քան թէ Թրքաց, եւ երբ Թուրքերը Ռամազանի կը տօնեն ծովապատերազմաբ, թագաւորը հրապարակաւ կ'ըմպէ գինի եւ կը ճաշէ, եւ

կը ցանկայ որ նոյնը կատարուի իր զօրաց կողմէն: Կը ցանկայ իր բոլոր երկրին մէջ Հոռով-մէական ձեւով (իմա Պապական) եկեղեցիներ կառուցանել, եւ իր պարեգօտին տակ պահուած ոսկեքանդակ խաչ մը կը կրէ: Եւ երբոր մէ կը հեծնէ, օգնութեան կը կանչէ Ս. Եղիայի անունը: Ասկէ զատ ան կը ցանկայ ազատ անցք տալ բոլոր Քրիստոնէից ի Կիլիան, Սեւ Մովսէս եւ զերբը գտնուող տեղէ մը, որպէսզի քրիստոնեայ վաճառականները կարենան ազատօրէն երթեւեկել ամէն տեսակ վաճառքներով, առանց մաքս տալու:

Արտառոց են Անճէլօի հաւատումները Ծահ Ապպանի (Մեծ) խաչ կրելուն կամ ամէն տեղ Հռովմէական եկեղեցիները շինելուն մասին: Նախ ասոր կարեք չկար, որովհետեւ Պարսկաստանի որոշ մասերուն մէջ միայն Քրիստոնեաներ կային եւ այդ Քրիստոնեաներէն ամենախոշոր մաս մը էջմիածնական Հայեր էին: Ասոնք ունէին իրենց եկեղեցիները: Կիլան՝ երթուածքին գալով, Հայերը արդէն ունէին այդ ազատութիւնը: Իսկ առանց մաքս տալու առեւտուր ընելուն գալով, ասիկա ալ քան հաւանական եւ իրական: Նոսթրան մօտ էր որքան ըստ Անճէլօ Կիլանի նահանգին Սեւ Մովսէս եղբորը գտնուելը...: Կիլան հարաւային Կասպեան նահանգ մըն էր, որ անտարակոյս Անճէլօի նման «եկեղայացուցիչ» մը անվարան գիտնալու էր: Բնական է վկայութեան հետեւած գիծը պարզապէս ամէն գնով պապական Հոգեւորութիւն շահելն էր Եւրոպի արկածախնդրութեան: Հռովմ որոշ քաղաքական ուղեգիծ մը ունէր որուն կամայ թէ ակամայ պէտք էր որ բոլոր իրեն դիմողները Հպատակէին, նոյն իսկ ծիծաղելի ըլլալու վտանգին ենթարկուելով: Եւ սակայն՝ ինչ որ անբացատրելի է՝ Հռովմ մտիկ կ'ընէր ամէն բարբառմանքի, հակառակ որ անտարակոյս իր դիւաններուն մէջ կային ճշգրտագոյն վկայութիւններ թէ՛ Պարսից ու Պարսկաստանի եւ թէ՛ Թրքաց եւ Թուրքիոյ վրայ: Արդեօք կա՞ր մաքալմէյական հաշիւ մը հաւատալ ձեւանելու եւ ամէն տեսակ ճիշդեր ի նպաստ օգտագործելու առանց իրենց կողմէն տաք ու պապ կարելու կամ առանց օրեւէ կերպով վտանգաւոր եւ ծախսալից քաջ մը առնելու:

Ծարունակելով մեր վկայութիւնը, կը տես-

նենք որ Անճէլօի Հարցուեցաւ թէ պիտի սպասէ՞ հոն (Վենետիկ) Սինիօր Անդօնիօի կամ պիտի յառաջանա՞յ իր նամակները յանձնելու: ան պատասխանեց, — Ես անոր չպիտի սպասեմ, այլ կարելի եղածին չափ շուտով Ֆէրարայի վրայով Ֆլորանս պիտի երթամ անկից Հոռով անցնելու համար որպէսզի նամակներս յանձնեմ, ինչպէս որ ինձի հրամայուած է:

Հարցուեցաւ թէ ո՞ր կ'իջևանէր, ան պատասխանեց, — Տիար Անդօնիօ Բատովանի տունը, որն որ ես կը ճանչնայի ինչ կամ տասը տարի առաջ երբ հոս կը գտնուէի, եւ դարձեալ երբ ես մեկնեցայ Համբարձման օրը (Մայիս 25ին) յիշալ Սինիօր Եւրոպի հետ Նաւու է Ռուզիմա նաւով դէպի Սիւրիա:

Քննարուեցաւ որ իր ճամբորդութիւնը նկարագրէ, ան պատասխանեց, — Մենք Ալեքսանտրէթ ցամաք կ'անք, որովհետեւ Սինիօր Անդօնիօն նաւապետին հետ վէճ ունեցաւ, մենք հոն փախաւուաւ մը առիթ եւ անով զնացինք Հալէպ: Հալէպէն Եփրատ գետով անցանք Բաբելոն (Պաղատա), եւ Բաբելոնէն ցամաքով անցանք Պարսկաստան:

Մերեն ըսուեցաւ Ամենապատիւ Խորհրդականներէն թէ ինչպիսիք ոչ ռեի պէտք է ծանօթացնէ, եւ ես ասիկա կրկնեցի իրեն հրամանաւ Նոբիլ Ամենապատուութեանց, եւ ան պատասխանեց՝ Այդպէս շատ լաւ է, եւ ասկէ վերջ ոչ ռեի պիտի խօսի, եւ եթէ իրեն հարցուի թէ ի՞նչ կ'ընէ, ան պիտի պատասխանէ որ հոս կը գտնուի իր անձնական գործերով կամ թէ Մանդուլայի Դուքսին միանալու համար, որ իր պաշտպանը եղած է շատ տարիներ, եւ թէ իր ընկերք ուղեւորութեան միջոցին, զոր պիտի կատարէ այս նամակները յանձնելու համար, ինչ կարգադրած է կարելի եղածին չափ դադարի կերպով ճամբորդել:

Քեր իրեն հարցուեցաւ թէ ասելի բան մը ըսելիք ունի՞ր, ան ըսաւ, — Պարսկաստանի Թաղուորը կը ցանկայ այս քաղաք դրկել վաճառական մը, մին իր Հպատակներէն, Թաւիթոյ մէջ այդ չըլնին շատ մը գեղեցիկ իրերէն գնելու:

Իրեն հարցունեցաւ թէ արդեօք իր հետ շատ մարդիկ ունի՞ր, ան պատասխանեց, — Ամէնը երեք մարդ, մին իմ օթեւանս է, իսկ միւս երկուքը

զեռ նաւուն վրայ: Իրեն ըսուեցաւ որ լաւ կ'ըլլար անոնց խրատ տալ այս մասին ոչ ոքի խօսել, որուն ան պատասխանեց որ անոնք խտալերէն չէին կրնար խօսել: Ասկէ վերջ եւ գիրքը Ամենապատեհ Գալլէնէն դուրս առաջնորդեցի, եւ ան մէկնեցաւ:

Անճէյօի յիշած պարսիկ գնորդը որ պիտի իտալիա ժամանէր, այլուստ ծանօթ է իբր Ասատ Պէկ: Փորթուկայցի Կուվէա այդ մասին յաւելումածական տեղեկութիւններ կուտայ: Ասատ Պէկ կը հաւատայ, որ «Պարսից թագաւորը եւ իւր բոլոր զաւակները մտադիր էին քրիստոնեայ մկրտուիլ, եւ թէ թագուհին արդէն քրիստոնեայ էր, ան ըսաւ. թէ ինք թագուհիին ողորմաբաշխ էր, թէ թագաւորին (Պարսից) ծրագիրն էր Նորին Սրբութեան առաջնորդ մը եւ վաճականներ զրկել տալ իբր կենաց օրինակ ի Պարսկաստան, որպէս զի դաւանաւորի ընեն պարսիկ մեն իւրմբեր եւ ինք եւ իւր բոլոր զաւակները կարենան մկրտուիլ հրապարակաւ, առանց որեւէ ապստամբութեան վախ ունենալու իր միւս հպատակներուն կողմէն, եւ իբր ասոր պապոցոյց ան ըսաւ որ պատրաստ էր Հռոմէ դեմքով Նորին Սրբութեան տեղեկացնելու համար այս բոլորը եւ մկրտուելու համար»: (6)

Ասատ Պէկ Վենետիկի իշխանութենէն արգիւտեցաւ աւելի յառաջնալու, որովհետեւ կը վախցուէր Թրքո-Վենետ յարաբերութիւնները վնասողին: Կուվէա շարունակելով կ'աւելցնէ. «Ասատ Պէկ Պարսկաստան մեկնեցաւ, եւ ճամբան մեռաւ. իր բաժնէն շատ բաներ, զոր յայտնած էր Մարկուպտին (Բիսդօբայի) իբր ճիշտ, ակներեւ կերպով անճիշտ են, որովհետեւ անիկա ղեկավար մը չէր, ո՛չ ալ թագուհին քրիստոնեայ էր, թէ եւ իրաւ է որ թագաւորին չէրբեզ կ'ըլլացի կիները քրիստոնեաներ են, այսու հանդերձ թագաւորին պալատին զլլաւորը, ան որ ամենէն կը յարգուի, մահմետական մըն է ցեղով եւ կրօնով, բլլալով իր (Շահին) հօրաքորը»: (6)

Կուվէա անպէտ ցոյց կուտայ որ Ասատ Պէկի Հռոմէ վարենայ մեկնելուն պատճառը Անճէյօն էր, որ Ասատ Պէկի առաքելութիւնը կը մասնէ Վենետիկի Տօփին: Կուվէա Անճէյօի մասին կը գրէ՝ «Հայ մը Անճէյօ անուամբ»: (6)

Սակայն անտարակոյս Անճէյօն ինչպէս ըսինք

ՀԱՅ մը չէր, այլ Հալէպցի կաթողիկ Սիւրիպի մը: Դժուար չէ այս սխալը բացատրել: Փորթուկայցի հին գրողներ Արամէօս տեղ Արմէնիօ դրած են: Արամէօս տրուած է Քաղղէացիներուն իբր կոչում: (7) Մալապար Սիւրիպցիները Արամէօ կը կոչէին Միթազեաթը եւ Միթազեաթցիք, որ սխալմամբ Փորթուկայցիներէն Արմէնիօ հասկցուած է: Ասոր կարիաւուն մէկ օրինակն է անտարակոյս մեր զրականութեան մէջ յաճախ կրկնուած անիմաստ սխալը, ըստ որուն հուսատ կ'ընծայուի աւանդութեան Մար Թովմաս Կանա (Դ. դար) վաճառականի մը ՀԱՅ ըլլալուն, որ անտրոցի եկեղեցականներ եւ բնիկներ կը տանի Հնդկաստան եւ դադրեալայրի կը հաստատէ: Ասիկա մեղի կ'աւանդուի փորթուկայցի Յիսուսեաններէ որոնք տիրացան այս դաղուծին, որով հեղուծեալներ կը բացատրուի Մար Թովմասի ՀԱՅ ըլլալու հէքեաթը: Պիերեայ թէ «ազգասիրութիւնը բաւական եղած է առանց քննելու ասոր հաւատալու համար: Նկատի չէ անուած թէ Մար Հայկական յորհորում մը չէ, եւ ոչ ալ Կաւնա Հայկական անուն մը: Մարը կը բաւէր մեղի հաւատաւելու որ այդ անձը Ասորի մըն էր, կամ «Մալապար Սիւրիպցի» կամ Քաղղէացի մը, Նեստորական, սակայն ոչ Հայ: Նեստորականներ կը վրտային Ասիոյ մէջ կողմը զոնէ միւնչեւ ԺԴ-դար, որոնք նոյն իսկ Ձիսաստանի խոբերը՝ օրինակ Սիան Ֆոն՝ չինաստառ արձանագրութեամբ կ'ընդունէր կանգնած են Նեստորական կաթողիկոս Մար Հէնան Իլիօ օրերուն Բրիտանիոյ 780 թուին: Այս մասին արդէն պէտք եղածէն աւելի չեղած ըլլալով՝ անցինք մեր նիւթին:

Յայտնի չէ թէ Անճէյօ ե՞րբ դարձաւ Պարսկաստան: Նամակ մը գրուած 10 յունուար 1605ին Բրահայ Պապական Նուիրակ Զէնէրիէ առ Կարտիս Այն Ճիօրճիօ կ'իմացնէ որ Անճէյօ Պարսկաստան գացած է: (8)

Վատիկանի դիւաններուն մէջ կը պահուի տեղեկագիր մը ստորագրուած Բոկտոն Կարմեղեան Յրա Ռէտէմբըէ եւ Յրա Պէնիքիւսէ, Սպահան 10 Օգոստոս 1609 թուակերպ եւ Հռոմէ զըրկուած, ուր կը վկայուի որ յուրիս ձին յաջորդող երկուշարթի օրը ժողովորդապէս ժամը կէսօրուան երեքին կը ներկայանան Շահ Ապպաս Մեծին, որ նշան կ'ընէ Կարմեղեաններուն ծօտենալ,

նոյն ատեն Վանշիւով մարդ մը որ իր ուրու-
նիքը կը գտնուէր (Թօքսանիոյ) Մեծ Դուքսին
Գործակատարի տնտղոսով, որպէսզի իւր Թարգ-
ման ծառայէ այս առթիւ ։ (9) Այս գործակա-
տարը նոյն ինչն մեր Անճէլօն էր, որ կ'երեւայ Թէ
Շահին մասնաւոր վստահութիւնը եւ համարումը
կը վայելէր իւր խորհրդական, ինչպէս որ կ'երե-
ւայ այս վաւերաթուղթին մնացեալ մասերէն,
ուր Շահը մանրամասն ծանօթութիւններ կ'առնէ,
Պապին մէկ նամակը Թարգմանել կուտայ Անճէ-
լօի :

Վէճ մը ծայր կուտայ Կարմեղեան Փրա Ճան
Թաղէոսի եւ Շահին միջեւ, եւ երբ առաջինը իր
խումբով կը հեռանայ : Շահը Վասէկ վերջ, կ'սէ,
պէտք է Գործակատարին (Անճէլօի) երթալ եւ
մեզի այցելել անմիջապէս, եւ իր կողմէն յա-
ղոցցնել համոզել որ անմիջապէս Հոռով գրուի
ինչ որ ինք ըսած է, եւ որոշ կերպով Պապին
առաջարկել որ անմիջապէս գործի ձեռնարկուի,
եւ զբեմաններ իշխանները Թուրքիոյ Սուլթա-
նին զէմ պատերազմի սկսիլ. հակառակ պարա-
զային ան (Պապը) պէտք չէ զանգատի որ Պար-
սից Թաղաւորը խիստ կերպով կը վերաբերուի
եւրոպացի (Պարսկաստան գտնուող) Բրիտանեա-
ներու հետ :

Այս գործակատարը Մեծ Դուքսին (Անճէ-
լօ) լաւ բարեկամ է եւ մտերմն է Փրա Ճանի,
որուն փոքր չափով պարտական չէ. ան յաջորդ
որ եկաւ մեզ տեսնելու եւ մանրամասնօրէն մեզի
տեղեկացուց ինչ որ պատահած էր իր եւ Թաղա-
ւորին միջեւ նախորդ երեկոյն : (10)

Կարմեղեանները վերջապէս կը յաղոցին
հասաւտուրի Սպահան եւ ունենալ եկեղեցի : Ի-
րենց նորադարձները կարգին կը յիշուի նաեւ
Սիւրիացի Յակոբիկի մը, որուն հաւատարմութեան
թեան մէջ Կարմեղեան քարոզիչները չօգնուած
էին այն գործակատարին կամ պատուիրակին
Թօքսանիոյ Մեծ Դուքսին, Սիւրիացի Փառու-
լաճէ, այլ անուամբ Միքայէլ Անճէլօ Բօրայէ,
նախապէս յիշուած, որուն 14 Մայիս 1611 թուա-
կիւր ստորագրութեամբ գրաւոր յայտարարութիւն
մը կայ վերը մէջերուում Փրա Ինտէմքդի տե-
ղեկագրին մէջ :

Այս անձին, լաւ կաթողիկէ մը, Ապպաս ա-
ռաջին տուած է իր վստահութիւնը եւ չորհրհե-

րը այնքա՛ն առատօրէն, Սիւրիացիին խոր-
հուրդներուն եւ աշխարհի իրադարձութեանց վը-
րայ իր ունեցած ծանօթութեանց փոխարէն : Երբ
1612ին Սպահնա գրկուած մետաքսի . գործակա-
տար անխուհիմ Եանիդ Պէկ վերադարձաւ առանց
ստոր (մետաքսին) յարմար փոխարէնքին, զա-
րացած Շահը ոչ միայն զայն սպաննել տուաւ,
այլ եւ պաշտօնական հրամանով մը բոլոր ստաց-
ուածքը, Հողային եւ անձնական, Հոգիւր, գերի-
ներ եւ կինն ու զաւակները յիշեալ Եանիդ Պէկին՝
յանձնել տուաւ Միքայէլ Անճէլօ Բօրայի : Այսպիսի
պարզեւ մը ի նպաստ ջրիստոնեայ օտարականի
մը տրուած ի զին Միւսլիմանի մը եւ Պարսիկի
մը զարմանքի պատճառ եղաւ պալատականներուն
մէջ, սակայն Բօրայ ինքը չուտով վերահասու
եղաւ որ իր կողմէն փոխադարձութիւն մը պէտք
է ընէ ատոր համար իսլամութիւնը ընդունելով :
Այս պատուոյ տեղ նախընտրեց իր Հոգին պաշտ-
պանել, եւ Շահին կողմէ յանձնարարուած ըլլա-
լով Պարսկաստանի սոճէն կողմի հանգեր քննել
եւ տեսնել Թէ ատորք ինչպէս կը շահագոր-
ծուէին, Կարմեղեաններուն եկեղեցւոյն մէջ հա-
ղորդուելէ վերջ, որ մը ան միկնեցաւ հարաւ հե-
տեւորդներու մեծ խումբով մը, յայտարարելով
որ իր քննութիւնը պիտի սկսի այդ շրջանէն : Սա-
կայն երբ հանքային շրջանէն մէկ դարձաւ (հա-
ւանաբար Բիրմանի շրջանի կապարի եւ արծաթի
ու Փարսի շրջանի ծծումբի) եւ սկսաւ ծովուն
ծովնալ, իր հետեւորդները սկսան կասկածիլ եւ
որոշեցին զինքը սպաննել, դժուարութեամբ էր
որ քանի մը ջրիստոնեայ ծառաներով ան ապա-
սանեցաւ Փորթուկալցիներու ամրացումը շր-
ջանէն ներս ի Կամպրուն, կրակելով սահմանա-
պահ Պարսկանդերուն վրայ, եւ անկից ժամանակ
մը վերջ կըրցաւ նաեւ ղէպի Կօս : Թէեւ այս ան-
հանկեալ արդիւնքին պատճառը Շահ Ապպասի
սխալ ըմբռնումը իսլամախրութեան հռաւոյրը ե-
ղաւ, այսուհանդերձ իր հպարտութեան մէջ վի-
րուորներեցաւ՝ այս փախուստին համար իր վստա-
հելի խորհրդականին : (11)

Բօրայի այս փախուստը բաւական խնդիր մը
եղաւ Պարսից եւ Փորթուկալցիներուն մէջ : Ի-
մամ Դուլի խան Շիրազի (ըստ ոմանց ինչ ծաղ-
մամը եւ ըստ ուրիշներու Վրացի, խիստ հաւա-
նաբար Վրացի) Օրմուզի Փորթուկալցիներէն

պահանջէց Անճէլօն, որ կ'երեւայ թէ պարսկէ-
փորթուկաթան պատերազմի պատճառներէն մին
դարձաւ, որուն արդիւնքը եղաւ կամպարունի աւ-
կումը եւ Փորթուկացիներէն Պարսից ձեռքը
անցնիլը 1614-ի՝ վերջերէ: Խաղաղութեան պայ-
մաններուն երկրորդէն էր «Միջայլէ Անճէլօ Գո-
րայը (Թաւաթնիոյ Մեծ Գուքին ներկայացուցիչը)
իւր բոլոր ինչքերով յանձնել իրեն (իմամ Դուլի
Խանի)»: (12)

Ասկէ վերջ առ այդմէ Անճէլօի մասին տեղե-
կութիւն կը պակսի ինծի:

Նախ որոշէ ի որ Հայ մը չէր անկալ:

Երկրորդ՝ կ'երեւայ թէ մեծ, շատ մեծ բու-
ժին ունէր Պապին, եւրոպական ինչ ինչ արքունե-
այց եւ Ծառ Ապպաս Մեծի յարաբերութեանց
մէջ: Կ'երեւայ թէ ինքն էր Անդօնի Շէրլիի ներ-
շնչողը, որպէս զի այդ բախտախնդիր Անգլիա-
ցի Պարսկաստան երթալ, Ծառէ Հետաքրքրէ
եւրոպական ջրիտոռնեայ իշխաններու Հետ Թըբ-
քաց դէմ դաշնակցութեան մը: Իրաւ է թէ նման
դաշնակցութիւն մը անհիմն երազ մըն էր, երբ
նկատի առնենք որ Վենետիկ զրեթէ ամէն կեր-
պով թշնամի էր ատոր, կը պատերազմէր նոյն
խիկ Պապին դէմ, եւ կը ջանար իր արդէն շատ
վտանգուած վիճակը աւելի չվտանգել Թրքաց
դէմ նոր պատերազմով մը: Ճրանտայի Հանրի
չորրորդը եւ իր խորհրդատուներու խումբը կը
ջանային վիժեցնել նման դաշնակցութիւն մը,
պահելով իրենց դաշնակցութիւնը Թուրքերուն
Հետ: Ասոր համար շատ են վաւերացողներ:
Անգլիի արիւնալից կերպով կը շարունակուէր
անգլիական մարտնչութիւն Սպանիոյ եւ Փորթու-
կալի դէմ: Հետզհետէ Անգլիա եւ Հոլանտա իրա-
բու դէմ դաժանութիւն կը մարտնչէին Սպանիայէն
իրենց կորդած գաղթայիցի աւարին համար: Այս
պայմաններուն տակ եթէ Հոլով մը կը քաջալերէր
Անճէլօի կամ Անդօնի Շէրլիի նման արկածա-
խնդիրներ, պարզապէս անոր համար էր որ հաւա-
տայն առաւածման իրենց ծրագիրը կը Հետապն-
ջէին արեւելեան փոքր ջրիտոռնեայ համայնքնե-
րուն մէջ, եւ կ'երեւայ թէ որեւէ միջոց ներքի
կը սեպէին ատոր համար:

Անգլի խորամանկ Ծառ Ապպաս Մեծ կը ջա-
նար Թրքաց դէմ իր անխուսափելի պատերազմ-
ներուն համար եւրոպական քրքիւլ մօտադրակու-
թիւն գտնել, հոգ չէ թէ որքէ՞ եւ ուրիշ՞ կու-
ղար այդ մօտադրակութիւնը: Կը ջանար քայլը
հաւանական աղբիւրները գործածել՝ Պապին խոս-
տանալով ինչ որ Հոլով մը կը ցանկար (Հայոց նոյն
խիկ բուն հաւատափութիւնը առ ի պապակա-
նութիւն), Սպանիացոց Հետ ջանալով առեւտուրի
կապեր պահել, նոյնք նաեւ Փորթուկացոց Հետ,
որպէսզի եթէ կարելի է Պարսկաստանի հոսմ մե-
տաքս առանց Թուրքիոյ մէջջէն անցնելու (եւ
այդպէսով իր Թշնամիներուն համար նիւթական
շատ կարեւոր աղբիւր մը ըլլալով) Օրմուզի վրա-
յով Եւրոպա տարուի: Նոյն ատեն չէր քաշուեր
Անգլիացոց Հետ Փորթուկացիներէն Օրմուզը եւ
Պարսից Ծոցի միւս նաւահանգիստները գրաւե-
լու, յուսալով որ այդպէսով պիտի կարենայ ա-
զատօրէն եւ Պարսկաստանի խիստ նպաստաւոր
կերպով հնդկական Հիւստանագէջներու, համե-
մի եւ այլի՞նչ առեւտուրը ընել, նոյն ատեն իր
հոսմ մետաքսին արտածման ազատ նաւահան-
գիստներ ունենալ, ուր կարենան ամէն ազգէ
դալ: Ան Հայերուն ցոյց կուտար մօտիկութիւն մը
որ մերիկները կը քաջալերէր ամէն կերպով ի-
րենց ուշիմութիւնը Պարսկաստանին ի սպաս դը-
նելու: Նոյնիսկ անոնց հակապապականութիւնը կը
քաջալերէր եւ կը գործածէր ճիշդ այն ատեն երբ
Ֆառալիմբով պաշտօնապէս կը խտատմար Հոլովմի
յամճենի Էլփիմաճիմը: Չէր քաշուեր սակայն եր-
բեմի խիտ կերպով անհատ կամ խումբ Քրիստոնե-
աներու խառնալը Հետապնդելով իրր խայծ
իր մոլորեալ Պարսիկները Հանդարտ եւ նուր-
եալ իրեն պահելու համար, ատիկա կատարելով
ատեն մը երբ իր խիկ ներկայացուցիչներուն կը
թեղադէր Եւրոպայի մէջ համբաւել թէ իր պարե-
զօտին տակէն ոսկեքաղաղ խաչ կը կրէր, կամ
ջրիտոռնեանալ կը ցանկար եւ ուրիշ արտառոց
անճշդութիւններ:

Յաջող եւ կարող լարախաղաց մըն էր Ծառ
Ապպաս Մեծ, իրապէս Մեծ, որուն համար դժ-
բախտաբար դեռ ոչ մէկ լեզուէլ կենսագրական
կատարակալ գործ եւ կայ հնապարսկին վրայ:

Այս Թուրքուրհին մէջ անտարակոյտ Հայերուն
խորունկ ազատաստնելութիւնը կը հրահրուէր,

կ'արժանա՞նք: Մեզի պէս տառապած ժողովուրդ
մը, փէ՛ դարուն սկիզբի ամէն կերպով իր անկ-
ման չըլնանին, ի դուր կը տապալուէր հուն մը
գտնելու համար իր շարշարանքի ծովուն մէջ,
երբ մասնաւոր ամէն տեսակ խաղաղութիւն
միայն իր հորիզոնը կը կաղճէին: Երկրորդական
մարդիկ կաթողիկոս կամ պատրիարք կ'ըլլային
ինչպէս Մեկքիսեղէկ եւ աթոռակից 'Կաւիթ', ա-
սոնց ալ աթոռակից Աւետիս, էջմիածնայ կաթո-
ղիկոսները, կամ Զաքարիա Վանեցի պատրիարք
4. Պոլսոյ եւ դեռ շատ ուրիշներ: Բնական է որ
այս մարդիկը, խաղաղք տիկազգային անցու-
ղարձերու եւ ենթակալ մեղական եւեւէններու,
ամէն բան ընէին Յնդդիւնքին եւ իրենց հօտը ծո-
վամոյն չընելու համար: Բնական է որ իրենց
անկառողութեան մէջ յուսահատ՝ տեղի անտեղի
գաւառագիրներ ներկայացնէին Հռոմէի կամ իր
ներկայացուցիչներուն, նիւթական անկարելի դու-
մարներ խոստանալով տեղական իշխանութեանց,
անկարող այդ երկու պարտաւորահաններն ալ
վճարելու: Բնական է որ խոստանային զինուած
Հայերու մարտական անցող ուժեր եւ կարողու-
թիւններ Եւրոպական իշխանութեան մը երա-
զին: Մինչ նոյն իսկ իրենց յոյսն ու պաշտպանը՝
Ապպաս Մեծ՝ Հայաստանը անապատի կը վերածէր
բռնազաղթներով, տարուած իր ծրագիրներէն:

Փէ՛ դարու սկիզբի այս շարժումներուն մէջ
անտարակոյս Հայերն ալ իրար անցան եւ մառ-
նակից եղան յուսացուած մօտ ապագայի աղա-
տութեան: Իրաւ է որ Անճէյօ չի յայտնէր թէ
ինք որեւէ կերպով հայ ազատագրութեան մաս-
նակից եղած է: Սակայն մոռնալու չէ որ ամէն
տեղ, Վանետիկէն մեկնող նաւուն վրայ, Թրքիո-
ւի, Անտիօք, Պաղատա, Հայեր են որ՝ առատա-
ձեռն եւ անվախ օգնութեան կը հասնին Անճէյօի
եւ իր տիրոջ: Դարձեալ Հայ մըն է որ փրկագիրն
կը հայթայթէ եւ կ'օգնէ Անճէյօի երբ ան Տրա-
պիզոնի մէջ կը բանտարկուի անորոշ պատճառով
մը: Անկարելի է որ Անճէյօ Հայերը հաղորդակից
ըլած ըլլային անկախութեան Եւրոպական իշխա-
նութիւններէ կամ դաշնակցութեանց մասին ընդ-
դէմ ատուած թուրքեր: Ան եւ անտարակոյս ու-
րիշ կաթողիկ քարոզիչներ, ինչպէս Յրա Փօլ Մի-
մոն, մերձեցած են հայ ազգային վարիչներու հիմ-

մարմիններու, որոնցմէ ինչպէս տեսանք կրցեր
են նոյն իսկ ապստամբութեան խոստումներ եւ
իշխանութեան մը շուտով կաղճակեալութեան
խնդրանքներ Պապին իրկել: Ասոր համար է որ
ատենուան հայ տիտղոսաւոր եկեղեցականներէն
շատ մեծ մաս մը դաւանական թուղթեր դրկած
են Հռոմմ եւ նոյն իսկ հոն դացած, հաւատարմո-
խութիւն խոստանալով ըստ երեւոյթի՝ այն ատեն
երբ Հայութիւնը փրկուի Թրքական ճիւղաներէն
եւ մահմետական սեղմումներէն: Սակայն կ'երե-
ւի թէ երբ անկախութեան փրկութիւնը շեկու, ի-
րենց ալ այս կամ այն կերպով դրժեցին իրենց
դաւանաբանական գիշերն ու խոստումները, նոյն
իսկ ատոնց ուրանալով կամ խաբէութիւն նկատե-
լով: Ի դուր մեր բանասիրութեան մէջ վէճերու
մեծ դուռ բացած են ատոնք, մինչ իրականին
մէջ անուրժեք են վաւերաթուղթներուն առկ խոս-
տումները, տրուած ըլլալով ճնշումի տակ կամ
անկախութեան, խոստումի փոխադարձութեան
համար: Պէտք չէ մոռնալ որ Մահմետականնե-
րուն ձեռքէն փրկուելը՝ ամէն զինք, եղած է ցան-
կութիւնը ատենական ազգային - եկեղեցական ա-
ռաջնորդներուն, որ, զուրկ ըլլալով խորամանկու-
թենց, պարզապէս անհամար զորքածած են
միջոցներ, որոնց մեծ հաւատք ընծայել ողայա-
մատութեան ըլլար մեր արդի գրողներուն:
Անտարակոյս եթէ Հռոմմ կրնայ խառնանալ եւ
դրժել իր խոստումը, նոյնպէս նաեւ իրաւունք
ունին պարուելու հայ եկեղեցականութիւնը եւ
իր հօտը:

Ծաւալի է սա պարագան որ մեր ձեռագրա-
կան յիշատակարանները, երկար ատեն անտիպ,
այժմ ալ կը մնան դարակնիքու խորշերուն մէջ:
Այդ ուղղութեամբ հին էջմիածնայ մատենադա-
րանին եւ արդի Երեւանեան մատենադարանին մէջ
ես տարբերութիւն մը չեմ տեսներ: Հինը գոնէ
թղթակցութեամբ կամ ուրիշ միջոցներով աւելի
իսկ մատչելի էր: Մինչեւ որ այդ յիշատակարան-
ները, մինչեւ որ էջմիածնայ դիւանաթուղթները,
մինչեւ որ 4. Պոլսոյ Պատրիարքարանի եւ Երու-
սաղէմի մեր Վանգրի դիւաններուն մեծագոյն
գումար թուղթերը, նամակները, կնիքակները,
հրամանագրիները, հրովարտականքները, տեղեկագրե-
րը մանրամասն չհրատարակուին, մեզի անկա-

բերի պիտի ըլլայ գտնել նիւթեր որոնք կենսական են մեր պատմութեան որոշ մարդերուն եւ շրջաններուն լուսարանութեան համար, եւ քնակաւորաբար նաեւ լուսարանութեան համար ժիւ. դարու ազատագրական այս ցարդ անձանքի փորձին:

Սերման այսքանով ալ այս անգամ ստիպուած ենք գրանաւել:

Ուշիւրաւ

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

- (1) Sir Anthony Sherley.- by E. Denison Ross.- London, 1933, էջ 13
 (2) A Chronicle of the Carmelites in Persia.- London, 1939, vol. I 175.
 (3) Sherley, - էջ 176. (4) Անդ, էջ 180. (5) 27.
 (6) Relecam, - Antonio Gouvea, - Lisbon, 1611, էջ 55 և եւն.
 (7) Three letters of Mar Jacob.- Gregorianum, Vol. XIV, 1933 էջ 71, G. Schurhammer.
 (8) Sherley, էջ 60. (9) Chronicle, - էջ 175.
 (10) Անդ, էջ 179.
 (11) Անդ, էջ 198.
 (12) Անդ, էջ 212.

« ԱՆԱՀԻՏ »-Ի ԸՆԹԵՐՈՂՆԵՐՈՒՆ

Անախիտի ներկայ թիւը հրապարակ կ'ելլէ առանց պարունակելու իր հիմնադրին Քրոնիկը, որ ցարդ այս հանդէսին բոլոր թիւերուն մէջ իր յատուկ տեղը կը գրաւէր: Այդ բացակայութեան պատճառը բնաւ այն չէ որ Քրոնիկին մը համար հարկ եղած նիւթերը պակասած են վերջերս, այլ՝ ճիշդ հակառակը՝ պատճառն այն է որ այդ կարգի նիւթերը բազմապատկուած եւ աւելի սուրցած են, ինչպէս համաշխարհային ընդհանուր քաղաքական եւ բարոյական կացութիւն, մեր ազգային հարցի արդի վիճակ, և. Հայաստանի եւ հողութեան մէջ հայ ժողովուրդի պարզած հոգեկան պատկեր, Մարջայրենիքի եւ Սփիւռքի յարաբերութիւններ, արտասահմանի մէջ վերջերս հրատարակուած հայերէն գիրքեր, եւ հետզհետէ ստուարացող աղիւնդը շալքը այս վերջին տարիներու ընթացքին պայծառաւ հայ կարեւոր անձնաւորութեանց, որոնց մէջ կային ստալինական ուժեր, ինչպէս՝ վերջին անհետացողներէն՝ մեծարժէք գիտուն Երուսաղէ Մանուէլեանը, որ իմ ամենամարեկի եղբայրական բարեկամներէս մին եղաւ. ներկայ թիւին մէջ կը շատանամ հրատարակելով Փաթթօրեան Հաստատութեան դերմտնորէն տօքթ. Տիւթաօրէ ալ լա Ռիփիէի դամ.

բանականը զոր այս վերջինը արտասանեց յուրաքանչեւութեան օրը, թերթիս յաջորդ թիւին վերապահելով Երուսաղէին եւ միւս անհետացողներուն վրայ՝ ինչպէս եւ վերեւ յիշատակուած բոլոր նիւթերուն մասին՝ իմ տեսութեանցս բանաձեւումը:

Անախիտի բաժանորդներէն շատեր դեռ չեն վճարած իրենց ոչ միայն ներկայ տարուան, այլ եւ ժ. և ժ. Գ. տարիներու (ոմանք նոյն իսկ նախապատերազմեան տարիներուն ալ) բաժնեգիրը: Ծնորհակալ կ'ըլլայի եթէ ատոնք հաճէին Անախիտի գործակալներուն յանձնել եւ կամ ուղղակի ինքի ղրկել իրենց անվճար մնացած բաժնեգիրները:

Անախիտի ներկայ տարւոտն երկրորդ թիւը լոյս պիտի տեսնէ սեպտեմբերի վերջերը. ան պիտի պարունակէ, Քրոնիկին հետ՝ որ անոր մեծագոյն մասը պիտի գրաւէ, իւր մը մը աշխատակիցներու շահեկան գրուածքները:

Անախիտի տարեկան բաժանորդագիրն է, Ֆրանսայի, Սուրիոյ, Լիբանանի, Պարսկաստանի, Պնժեքի, Ջուրջերիոյ, Պալէստինայի երկիրներու համար՝ 500 ֆրանք. Հիւս. եւ Հար. Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Անգլիոյ եւ այլ երկիրներու համար՝ 5 տոլար:

Ա. Զ.